

BARKÓCZI LÁSZLÓ

MEGJEGYZÉSEK A PANNONIAI KŐEMLEKEK
KOCSIÁBRÁZOLÁSAIHOZ

A pannóniai síremlékeken található kocsiábrázolások egyes részleteire, a tartomány katonai és polgári postaszolgálatára, a személyforgalomra valamint a helyi bennszülött és római hitvilág együttélésére hívom fel a figyelmet az alábbiakban.¹

A pannóniai síremlékeken látható kocsiábrázolásokkal korábban már többen is foglalkoztak; így Hampel József,² Kuzsinszky Bálint,³ Hekler Antal,⁴ Alföldi András,⁵ Nagy Lajos⁶ és a negyvenes évek elején Sági Károly a teljességre törekedve gyűjtötte össze ezeket az emlékeket, szakrális szempontból tárgyalva az ábrázolásokat.⁷ Legutóbb Visy Zsolt⁸ foglalkozott részletesen a témával, kitérve a kocsin szállított láda vagy urna, üres szék, vagy a széken ülő alak illetve alakok elemzésére.

A sírköveken található ábrázolásokat eddig többnyire nem hozták kapcsolatba a kocsitemetkezésekkel, bár legutóbb az inotai halomsírok közlésekor K. Palágyi Szilvia kitért részletesebben a lósírokra, kocsikra és a kocsiábrázolásos sírkövekre is.⁹ A nem hiteles feltárásokból származó díszes veretekkel ellátott kocsileletekről csak részpublikációk jelentek meg. Ez hátráltatta a kutatást és az összefüggések vizsgálatát. A kocsitemetkezések jobb megismeréséhez később Kiss Attila a Pécs mellett, Kozármislenyén talált kétkerekű kocsitemetkezésének hiteles, dokumentált feltárásával és annak közreadásával járult hozzá jelentősen.¹⁰

Rómában a szabályozott postai és utazási szolgálat már a köztársaság korban kialakult. Az Augustus által militarizált futárpostai és utánpótlási szolgálat szintén szigorú szabályok szerint működött. Futárok vitték a Rómából kapott parancsot állomásról-állomásra, a helytartókhoz, vagy akár a legiók parancsnokaihoz. Ez utóbbiak is ilyen futárszolgálattal tartották egymással a kapcsolatot. A kijelölt utakon pihenőhelyek, *statio*-k és lóváltó-állomások, *mansio*-k segítették a szolgálatot.

Szükségtelen itt részletekbe bocsátkozni, hisz a témával már kimerítően foglalkozott Joachim Marquardt az antik forrásanyag felhasználásával.¹¹ Ernst Kornemann írása még nála is alaposabb, mert a szolgálatot a perzsa posta megalakulásától kezdve tárgyalja a késő-római időkig, részletes antik forrásanyaggal és irodalommal.¹²

A katonai futároknak megszabott útjuk volt és tevékenységüket az antik források szerint többször is szabályozták. Az utakat, a pihenőhelyekkel és lóváltó állomásokkal együtt az állam tartotta fenn. Ennek a szolgálatnak mindig fontos szerepe volt, amelyet a császárbázisokon, a császár neve után szereplő tisztségek naprakész állapota is mutat.

Az antik forrásokban gyakran történik utalás a futárszolgálatra és annak átszervezésére, Pannónia tartományában azonban nincs írásos adatunk az Augustus által meghozott rendelet megvalósulásáról. A császári postának azonban működni kellett, hisz már a részleges megszállás idején is fontos volt a csapatparancsnokokkal való kapcsolattartás. A leletanyagban azonban ez nehezen követhető nyomon, mivel a futárok és futárkocsik állandó mozgásban voltak.

Antik auctoradat Pannoniára vonatkozólag a Hyginusnak tulajdonított szöveghely, amely önálló alakulatként említi a *veredarii Pannonici*-t.¹³

¹ Köszönöm Vaday Andrea technikai segítségét

² HAMPEL 1892.

³ KUZSINSZKY 1894.; U. ó.: 1900, 63.

⁴ HEKLER 1912.

⁵ ALFÖLDI 1935.

⁶ NAGY L. 1942.

⁷ 26 lelőhelyről 54 kőemléket gyűjtött össze: SÁGI 1944-45.

⁸ VISY 1997. A továbbiakban az egyes sírkövekre VISY 1997. adott helyét idézem, ahol a korábbi részletes irodalmat is megtalálja az Olvasó.

⁹ PALÁGYI 1981. 29-30. a témához kapcsolódó irodalom idézésével.

¹⁰ KISS 1989.

¹¹ MARQUARDT 1881.

¹² KORNE MANN 1960.

¹³ HYGINUS: De munitionibus castrorum 24: „Praetendunt alae

A Szegeden¹⁴ talált töredékes felirat mely „*praefectus vehiculacionis*-t”¹⁵ említ, Hadrianus idejéből, vagy nem sokkal későbből származik és a Dunaszekcsőtől Szegeden át, a Maros völgyén Daciába vezető útszakasz felügyeletére utal, bár valószínű, hogy sokkal nagyobb terület tartozott a parancsnokság alá.

A Severusok alatt a *praefectus vehiculacionis*-hoz tartozott mindkét Pannonia, Noricum és Moesia is (*praefectus vehiculacionis Pannoniae utriusque et Moesiae et Norici*).¹⁶

A futárúton a *mansio* vagy *statio* parancsnoka lehetett egy *optio*¹⁷ is, a mellé beosztott *tesserarius*-sal. Ismerünk egy *tesserarius*-t csapatmegnevezés nélkül,¹⁸ aki talán egy ilyen állomáson teljesített szolgálatot.¹⁹ Egy másik, hemesai származású veterán, Aurelius Sallumas a harmadik században szintén *tesserarius* beosztásban szolgált.²⁰

A császári futárszolgálat mellett működött egy másik belső szolgálat is a tartományban. A csapatok lovas futárokkal tartották a kapcsolatot egymással és a fölérük rendelt parancsnokságokkal egyaránt.

A Pusztasomodorról származó sírkövön²¹ (1. kép 1), a felirat alapján *Aturon* valamelyik *ala*-ban szolgált.²² A képmezőben ábrázolt alak felső része hiányzik, azonban alatta felnagyított keretben lovas látható, mögötte pajzs részlete vehető ki. A lovas oldalán csúcsban végződő tarisznyával (*averta*).²³ Ugyanilyen tarisznyákat ábrázoltak két lovasnál is az egyik szentendrei síremléken, amelyre az alábbiakban még visszatérek.

Az előbbiekhöz kapcsolódik az Intercisából származó *Mulsus* síremlék ábrázolása is.²⁴ (1. kép 2). A sírfelirat két testvért említ; az egyik az *ala Frontoniana*-ban szolgált, a másik foglalkozása nincs megnevezve. A képmezőben ábrázolt két

miliariae vel quingenariae, Mauri equites, pannonii veredarii, classici omnes ideo praetendunt, quod ad vias muniendas primi exeunt, et quo sint tutiores, a Mauris equitibus et Pannoniis veredariis operantes protegentur; qui a cohortibus proximi tendere debent...” és ugyanítt 30: „...Pannonii veredarii DCCC...”.

¹⁴ A Szegeden talált római leletekre – köztük a felíratra – hivatkozó irodalom közül csak néhány: SEBESTYÉN 1926; LAKATOS 1964–65.

¹⁵ ALFÖLDI 1935. 281–282.; GOSTAR 1952. 169.; LAKATOS 1964–65. 66.

¹⁶ CIL III 6075=ILS 1366.

¹⁷ KORNEMANN 1960.

¹⁸ RIU 2. 122, Nr. 428. Fl. Adiutor Iuppiternek állított oltárán.

¹⁹ Az 1899-ben Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott oltár valószínűleg Brigetióból származik.

²⁰ SCHEIBER 1983. 39–42.

²¹ RIU 3. 729.

²² A felirat töredékessége miatt a csapat neve nem meghatározható.

²³ MARQUARDT 1881. 560; GAUL 1889.; U. ő: 1890.

²⁴ RIU 5. 206–207, 370, Nr. 1248.

férfi közül az egyik katona, kardot tart a kezében, a másik rövid korbácsot fog. A képmező alatti sávban egy lovas előtt pajzsos alak, a háttérben szintén pajzsos alak, valamint egy felnyergelt, lovas nélküli ló látható. A karddal ábrázolt alak nyilván az *ala*-ban szolgált, míg az korbácsos csakis futár lehetett. A felnyergelt, lovas nélküli ló azt jelzi, hogy a gazdája van eltemetve. Hasonló, lovas nélküli felnyergelt lovakat láthatunk majd a későbbiekben, ahol a ló a kocsin szállított ládát vagy urnát követi.

Az Intercisából származó *Lentinus* síremléken,²⁵ az áldozati jelenetben egy felnyergelt lovat ábrázoltak lovas nélkül. *Lentinus* a *cohors III. Batavorum* katonája volt. A *cohors* lovascapat volt, amelyre a *Lentinus* neve után is szerezplő *eques* is utal. Arra gondolhatunk, hogy az áldozati sávban ábrázolt ló a futárszolgálatra, *Lentinus* katonai beosztására utalhat. (1. kép 3)

Ritkán, lovascapatban szolgáló katona síremlékén is található felnyergelt ló lovas nélkül, azonban akkor a ló előtt pajzsos, lándzsás alak áll.²⁶

Feltételezhető, hogy sem a futárlovakat nem látták el díszes szerszámzattal, sem a futárkocsikat díszes veretekkel. Ezért gondolhatunk arra, hogy Brigetióban, a Gerhát-temető peremén előkerült, eltemetett lovak futárlovak lehettek.

Az ábrázolásokon leggyakrabban az általános elterjedt négykerekű kocsik, (*rhedae*) fordulnak elő. A katonaság is ezeket használta. Erre utal a Kr. u. II. századból származó, meglehetősen elnagyolt kidolgozású sirmiumi síremlék is,²⁷ amelyen a képmezőben négykerekű, *frumentarius*-t szállító kocsit ábrázoltak (2. kép 4). Egy viminaciumi síremléken²⁸ is hasonló ábrázolás figyelhető meg, azonban sokkal jobb minőségben. A sirmiumi kőfaragó ez utóbbiról vehette át, tehetségéhez képest egyszerűsítve, a képi mintát. A viminaciumi magas kocsi, a sirmiumi pedig alacsonyabb, hasonlít az északkelet pannóniai sírköveken láthatókhöz.

Ilyen kocsihoz tartozhatott az Oroszváron (Rusovce), az 1942–43-as feltárás során előkerült két ló is.²⁹ Itt a bolygatott sírból előkerült egy bronz orrszorító is.

Említést érdemelnek a Brigetióban napvilágot

²⁵ RIU 5. 198–200, 362, Nr. 1238.

²⁶ Ld. VÁL: VISY 1997. 35, 153, Nr. 40.; és Intercisa, Hermann szőlőskert: RIU 5. 168–169, 341, Nr. 1206.

²⁷ VISY 1997. 55, 182, Nr. 69.

²⁸ VISY 1997. 56, 183, Nr. 70.

²⁹ Sági Károly Radnóti Aladár és Bottyán Árpád szóbeli közlésére hivatkozva idézi: SÁGI 1944–45, 216. és 17. jz.; Az Árpád-kori temető 9. sírja alatt egy jobb oldalán fekvő, a 42. sír alatt pedig egy bal oldalán fekvő római kori ló csontváza volt. Késői feldolgozása: RADNÓTI–GABLER 1982.

látott lósirok,³⁰ bár nem valószínű, hogy a futárszolgálathoz tartoztak volna. A díszesen felszeresített lovak egyikét a tábor nyugati oldalához közel, a másik, kettős sírt pedig tőle nem messze találtuk. Az utóbbinál, az egyik ló fejénél, feldúlt, hamvasztásos sír volt. Elképzelhető, hogy a lovakat gazdájukkal együtt temették el.

Mindkét lelet második századi és magas rangú személyre utal. Mivel a katonák és a katonaváros lakói egy temetőben temetkeztek, nem lehet megállapítani, hogy a sírok katonai, vagy magánszemélyhez tartoztak-e.

A tartomány fokozatos megszervezésével a kőfaragás és a sírkőállítás is mind gyakoribbá vált.³¹ A szépségű, jól kidolgozott síremlékek között olyanok is találhatóak, amelyeken az ábrázolt férfiak közül az egyik ostort tart. Mivel foglalkozást jelző eszközök csak ritkán jelennek meg, ezért esetekben az ostornak külön jelentősége van.

Jól példázza ezt a háromalakos *Ressatus* síremlék, melynek egyik fele Szabadbattyánban, másik fele Tácon (Gorsium) került elő.³² (2. kép 5) Az ábrázolt nő gazdagon redőzött turbánnal, kezében kétfülű edénnyel látható, míg a két férfi közül az egyik kalapácsot, a másik ostort tart. Az utóbbi horgony fibulát visel. Ez a síremlék szolgálhatott előképként az egyik intercisai sírtábla³³ készítőjének, amelyen az egyik párnás turbánú nő szintén kétfülű edényt tart a kezében. A férfialak itt nem pontosan kivehető, de mintha az is ostorfélét tartana a kezében.³⁴ (2. kép 6)

Az egyik aquincumi töredéken három, háromnegyed részt jól kidolgozott figura látható.³⁵ A középső férfi kezében ott is ostor van. (2. kép 7)

Intercisából származik egy nagyobb, valószínűleg sírépítményhez tartozó, felirat nélküli dombozmű.³⁶ (3. kép 8). Képmezejében a négy, kifaragott figura közül az egyik nő szárnyas, a másik propeller alakú fibulát visel. A két férfi közül az egyik szintén ostort tart.

Az ostoros ábrázolásokkal függ össze egy aquincumi sírkőtöredék, amelynek képmezejében alakok helyett küllős kereket ábrázoltak.³⁷ (3. kép 9). Ez is olyan foglalkozást jelentő ábrázolás, mint a guzsaly, a kalapács, vagy mint a fentiekben tárgyalt ostor. Az eltemetett nyomatékosan akarha-

tott kocsihajtó foglalkozására utalni, de az is lehet, hogy ezen a foglalkozáson belül magasabb rangja volt. Kár, hogy a felirat nem maradt fenn.

A kövek minőségéből is kiderülhet, hogy ezek az emberek nem magán, vagy alkalmi kocsihajtók, hanem egy szervezet jómódú tagjai lehettek. A faragványok között meglévő kisebb eltérések ellenére – beleértve a gorsiumi sátoros kocsit is,³⁸ (3. kép 10) – mind egy célra készültek, de a teherforgalmat is reprezentálták a ló, az öszvér, vagy a szamar vontatású kocsik.

Emellett feltűnnek az ábrázolásokon a futárpostai szolgálatra utaló jelek is, de egyúttal kirajzolódik a bennszülött és a római hitvilág együttélése, valamint a helyiek fokozatos romanizációja is.

Ki kell emelni azt az ábrázolásmódot, amikor ládát vagy urnát szállító kocsi előtt vagy mögött tűnik fel a felnyergelt, lovas nélküli ló. A kocsi mögött látható a ló az Intercisából származó *Demiuncus* síremlékén,³⁹ (2. kép 6) a szentendrei *Risimarus* sírkövön viszont a kocsi előtt ábrázolták a felnyergelt lovat.⁴⁰ Az utóbbihoz hasonló két további aquincumi síremlék lova is.⁴¹ A Sárbogárd, Alsótöbörzsök-pusztáról származó, jól kidolgozott *Vindo* síremlékén is a kocsi előtt látható ló.⁴² (3. kép 11). Ide sorolható még *P. Ael. Dases* síremléke Tatabányáról, ahol a felnyergelt lovat az áldozati sávban faragták ki.⁴³ (4. kép 12). Ezekben a köveken egyértelműen gazdája hamvait követi a felnyergelt ló az urnát vagy ládát szállító kocsi mögött, így arra gondolhatunk, hogy a ló gazdája csakis futár lehetett, köztük az említett *P. Ael. Dases* is.

A fentiek mellett előfordulnak még további lovasfutár ábrázolások is. Pl. az egyik szentendrei síremléken két lovasfutár látható.⁴⁴ (4. kép 13). Ezt a sírkövet *Mesio* állította feleségének és anyósának. A képmezőben a két bennszülött ruházatú nő csak részben maradt fenn. Ép viszont az alattuk, szélesen keretezett mezőben megjelenő két, szembeforduló lovasfutár. A jobboldali lovon két, a baloldali egy csúcsban végződő zsák látható. Mindkét esetben megfigyelhető, hogy a zsák elválik az ülő alaktól, tehát nem lehet a ruha tartozéka. A baloldali lovasnál a ló másik oldalán is található ilyen zsák. A csúcsban végződő formára nyilván a jó súlyelosztás miatt esett a választás.

³⁰ BARKÓCZI 1946–48. 2–3. kép.

³¹ BARKÓCZI 1983. 354.

³² BARKÓCZI 1983. Taf. XVII. 1.

³³ VISY 1997. 39, 159, Nr. 46.

³⁴ RIU 5. 184–185, 353, Nr. 1224.

³⁵ BARKÓCZI 1983. Taf. XXI. 2.

³⁶ ERDÉLYI 1954. Taf. LX.1.

³⁷ VISY 1997. 187, Taf. A-1.

³⁸ VISY 1997. 46–47, 172, Nr. 59.

³⁹ VISY 1997. 39–40, 159, Nr. 46.

⁴⁰ VISY 1997. 19, 131, Nr. 18.; MARÓTI 2003. 44. Kat. 38.

⁴¹ VISY 1997. 27–28, 143, Nr. 30.; 28–29, 144, Nr. 31.

⁴² VISY 1997. 37, 156, Nr. 43.

⁴³ RIU 3, Nr. 717., LXV. tábla.

⁴⁴ RIU 3, Nr. 899., CCV. tábla. Másként magyarázza az ábrázolást HARL 1993.

Hasonló, oldalán csúcsos zsákot viselő lovasfutárt ábrázoltak az Intercisából származó *Otiona* és *Resilla* síremlék az áldozati mezőjében,⁴⁵ amelyet a szülők állítottak két kiskorú gyermeküknek. (4. kép 14) További lovasfutár kísérőkre gondolhatunk még három intercisai síremléken, bár ezeknél a zsákok nem vehetők ki egyértelműen.⁴⁶ Folytatható a sor *Tertio* Szentendréről származó síremlékével is, amelyen a kocsi a feliratos mezőben, a felirat felett, a lovasfutár pedig az áldozati sávban jelenik meg.⁴⁷ (4. kép 15). Ezek a futárok egyedül, vagy a terhet szállító tartalék lóval (*parhippus*) közlekedtek.⁴⁸

A futárokkal kapcsolatban kell megemlítenünk a Herceghalmon előkerült domborművet.⁴⁹ (4. kép 16). A kétkerekű kocsi előtt gyalogoló, vagy inkább futó alak oldalán ott látható a zsák. Kézenfekvő, hogy itt gyalogfutárról lehet szó.

A ládát vagy urnát szállító kocsik mellett feltűnnek széken ülő személy, vagy személyek is. Az alakok főleg és gyakorta nők. A széken ülő nő alakja annyira kedvelt lett, hogy egyes darabokon az ábrázolás elfoglalja majdnem a sírkő egész felületét és a dombormű alatt a feliratnak csak keskeny mező jutott. Érdekes példája ennek a típusnak a csákvári sztélé, amelyen a bal alsó sarokban még kocsit is ábrázoltak.⁵⁰ (4. kép 17). Az ábrázolás eredetének kulcsdarabja a Göttlesbrunnban előkerült sírtábla, amelyen a széken szembeülve faragták ki az alakot.⁵¹ (5. kép 18) Hasonló íves lábú szék látható a csákvári ábrázoláson is, melyen a szék ugyan „profilban” ábrázolt, a nőalak mégis szemben ül. Bár a Göttlesbrunn-i példa csak egy, mégis arra a következtetésre jutottunk, hogy a motívum Galliából vagy Germániából a dunai kereskedelem útján jutott el Pannoniába. Az alábbiakban még szó lesz a két terület kapcsolatáról.

A nagyobb sír építmények domborművein feltűnnek *heros*-sal, *dioscur*-ral és vadászjelenettel kiegészülve a szekrényes és kétkerekű kocsik együttes ábrázolásai. Ezek az épített síremlékek már gazdagabb réteget képviselnek. Ilyen sír építményekhez tartozott az *aquincumi*,⁵² a *zsámbéki*,⁵³

a *töki*,⁵⁴ a *csákvári*⁵⁵ és az intercisai⁵⁶ dombormű is. A töki dombormű szekrényes kocsija mögött álló szolgálja ábrázolása megtalálható az egyik intercisai⁵⁷ és az Érd, Elvira-pusztai sírtáblán is.⁵⁸

A helyi és a római hitvilág együttélését illusztrálja az áldozati sáv egyik részén a kocsi, másik részén pedig a *tripos* és a mellette álló bennszülött öltözetű alak. Ez tűnik fel két szentendrei sírkövön is.⁵⁹ Hasonló az ábrázolása az Érd, Elvira-pusztai kőnek is, ahol a kocsi mellett a teljes áldozati jelenet látható.⁶⁰ Egy további Szentendréről származó síremléken pedig a teljes áldozati sáv és a felirat felett ábrázolt kocsi fordul elő.⁶¹ *Basia* intercisai síremlékén hiányzik az áldozati sáv, a kocsi a feliratos mezőben, a felirat felett helyezkedik el plasztikus elválasztás nélkül.⁶² Ismerünk olyan síremlékeket is, ahol külön, elválasztott mezőkben található az áldozati jelenet, és a kocsiábrázolás.⁶³

A romanizáció hatása kézzelfoghatóan jelentkezik egy szentendrei síremléken, ahol a képmezőben bennszülött házaspár, alattuk, szélesebb, vízszintesen záródó mezőben ferden, lefelé haladó kocsi látható, a kocsin széken ülő alakkal, hátul a *calo*-val, elől a bakon a kocsissal.⁶⁴ A két ló előtt további alakokat ábrázoltak: bikát illetve a jobb sarokban lovas alakot, *heros*-t. A ferden lefelé haladó kocsiábrázolás nem véletlen vagy faragási hiba, jelzi, hogy a kocsi az alvilág felé tart.⁶⁵ (5. kép 19) Ugyanez a lefelé haladó kocsi jelenik meg egy intercisai síremléken, gyengébb kivitelben. A két-tört képmezőben, két bennszülött ruhás nőalak között *tripos* látható, ezt követi alul a vízszintesen határolt képmező a kocsival.⁶⁶ (5. kép 20).

Érdemes még hivatkozni egy – közelebről ismeretlen lelőhelyű – kelet-daciai kőemlékre is. A töredékes kővön két képmező részlete maradt

⁵⁴ *VISY* 1997. 49–50, 176, Nr. 63.; 52, 179, Nr. 66.

⁵⁵ *VISY* 1997. 51, 177, Nr. 64.

⁵⁶ *VISY* 1997. 52–53, 180, Nr. 67.

⁵⁷ *VISY* 1997. 42, 164, Nr. 51.

⁵⁸ *VISY* 1997. 31, 147, Nr. 34.

⁵⁹ *VISY* 1997. 16, 127, Nr. 14.; és 18, 130, Nr. 17.

⁶⁰ *VISY* 1997. 31, 147, Nr. 34.

⁶¹ *VISY* 1997. 20, 133, Nr. 20.

⁶² *VISY* 1997. 38, 157, Nr. 44.

⁶³ *Aquincum*: *VISY* 1997. 29, 145, Nr. 32.; *Bőnyrétalap, Selyemtelek-pusztá*: *VISY* 1997. 15–16, 126, Nr. 13.; *Intercisa*: *VISY* 1997. 39–40, 159, Nr. 46.; *Szentendre*: *VISY* 1997. 20–21, 134, Nr. 21.

⁶⁴ A *Visy Zsolt* által is közölt töredékhez (*VISY* 1997, Nr. 16.17–18, képe a 132. oldalon) *Csontos Katalin* fűzött megjegyzéseket a kő előkerülési helyére és közölve a töredék korábbi – még épebb – fényképét. (*CSONTOS* 2004)

⁶⁵ A kocsijelenetek végső, az alvilágba vezető utazásként való értelmezéséhez ld. *SÁGI* 1944–45, 215. és 7. jz. a további irodalommal.

⁶⁶ *VISY* 1997. 40, 160, Nr. 47.

⁴⁵ *RIU* 5, Nr. 1251., 251, 372.

⁴⁶ *VISY* 1997. 40–41, 161, Nr. 48.; 45, 169, 56. Nr.; 45, 170, Nr. 57.

⁴⁷ *RIU* 3. Nr. 925.; *MARÓTI* 2003. 22, Nr. 16.

⁴⁸ *MARQUARDT* 1881. 560.

⁴⁹ *VISY* 1997. 26, 142, Nr. 29.

⁵⁰ *VISY* 1997. 31–32, 148, Nr. 35.

⁵¹ *VISY* 1997. 10, 118, Nr. 5.

⁵² *VISY* 1997. 48, 174, Nr. 61.

⁵³ *VISY* 1997. 48–49, 175, Nr. 62.

csak meg, a felsőben jobbra tartó lovas alak, az alsóban felsőtesttel szembe forduló, de oldalt ülő alak előtt ábrázolták a bakon ülő hajtót. A kétke-rekű kocsi itt is lefelé halad, amit a képmező alsó, ferdén faragott kerete is hangsúlyoz.⁶⁷ Kérdéses, hogy hogyan értelmezzük azokat az ábrázolásokat, ahol nem ferde az ábrázolásmód, de a kocsi kereke és a lovak lába a vízszintes alsó mező-keretezéssel ugyan párhuzamosak, de a lovak patája észlelhetően lejjebb van. Hogy nem lehet véletlen, vagy a kőfaragó hibája, arra jó példa a szamosújvári (Gherla) – egyébként jó minőségű és ábrázolású – köemlék is.⁶⁸

A helyi lakosok már a római hódítás előtt is kocsin szállíthatták a halott urnáját a temetőbe. Ezeket a kocsikat nem ismerjük, csak a carnuntumi parasztkocsiról gondolhatjuk, hogy típusa már a római hódítás előtt is használatban lehetett.⁶⁹

A lapos, társzekérszerű kocsik általában teher szállítására szolgáltak. Nagy különbség nincs közöttük, és számolni kell a kőfaragók képességével is. Bár Visy Zsolt jól kidolgozta az eltéréseket és párhuzamokat,⁷⁰ az általa felsorolt típusok mellett még megemlíthetjük a hispániai hordó szállító (5. kép 21) és a strassbourgi élelmiszerszállító kocsikat.⁷¹ Jó párhuzam a hasonló, kelet-görögországi kocsibrázolás is.⁷² Ez a négykerékű kocsitípus⁷³ általánosan elterjedt a Római Birodalomban, és a képi ábrázolásokon is megjelenik. (5. kép 22)

A fentieket alátámasztja a gorsiumi⁷⁴ sátoros kocsi mely hosszú távon kisebb áruk szállítására szolgálhatott (3. kép 10). A teherszállító kocsiknak nem kellett feltétlenül olyan gyorsnak lenni, mint a személy- és futárszolgálatra használtaknak. A lassú, *clabularis* kocsiknak ugyanakkor gyakorta sokkal nagyobb terhet kellett fuvaroznia azoknál. Nem véletlen, hogy ökröket, szamarakat vagy öszvéreket fogtak e kocsik elé. A szekrényes kocsikat egyértelműen személyszállításra használták. A kétke-rekű, gyors, könnyű – egy-, vagy két ló húzta – kocsi (*cisium* vagy *essedum*) futárkocsi⁷⁵ lehetett, de magánszemélyek birtokolhatták. Ez

utóbbiak vagy privát utazó kocsik voltak,⁷⁶ de vadászatnál⁷⁷ is használhatták őket.

Ha végiggondoljuk a tartományban folyó építkezéseket, akkor világossá válik a kocsik fontossága. A lovak, ökrök, szamarak által vontatott kocsik biztosították a tartomány vérkeringését, hajtójuk a köemlékeken látható ostorosok voltak. Mindezek túl jelentős számú díszesen felszereszmazott ló és díszes veretekkel ellátott kocsi közlekedett a provincia útjain.

A kocsibrázolások – ha szórványosan is – de már Traianus előtt megjelentek a síremlékeken.⁷⁸ Gyakoribb előfordulásukra azonban csak a limes teljes kiépülése után lehet számítani. A futárpostai, a teher és személyszállítási szolgálat akkor vált rendszeressé, amikor Aquincum megkapta a municipium rangot. Az a benyomásunk, a kocsibrázolás főleg azoknál (vagy azok családtagjainál) fordul elő, akik ebben a szolgáltatásban részt vettek. A szolgáltatás központja minden bizonnyal Aquincum volt.

A Fertő-tó vidékéről, boius területről ismert kocsibrázolások⁷⁹ hasonlóak az Aquincum körzetében előkerült eraviscus síremlékeken látható kocsikhoz. Feltűnő azonban, hogy az előbbi régióból még nem került elő szekrényes vagy kétke-rekű kocsibrázolás. Úgy látszik, hogy itt csak átrakták az árut és az már rögtön szállították is volt tovább. Aquincumban és körzetében – amint azt a következőkben látni fogjuk – a helyzet más-képp alakult.

A bennszülött lakosság, a felvonuló csapatok révén már korán megismerkedett a római kocsifajtákkal. A korai időkben még működött az Augustus által létrehozott militarizált szolgálat, de a tartomány fokozatos megszállásával igény-be vették a helyi lakosság segítségét is. Már a Flaviusok és Nerva alatt könnyítettek a szigorú szabályokon, és ugyan szórványosan, de a helyiek igénybevétele megmutatkozik a polgárjog adományozásban.⁸⁰ Már ekkor feltűnnek a ládát vagy urnát szállító kocsibrázolások és jó minőségű kőfaragói gyakorlat is megfigyelhető Aquincum közelebbi és távolabbi körzetében is.

Traianus útépítő tevékenysége mellett a köz-bejött dák háborúk ugyan a városok alapításának nem kedveztek, azonban jelentősen fellendítették a futárpostai szolgálatot és a teherszállítást. Ural-

⁶⁷ VISY 1997. 58, 186, Nr. 73. kép.

⁶⁸ VISY 1997. 57, 185, 7 Nr. 2.

⁶⁹ VISY 1997. 54–55, 181, 68. kép.

⁷⁰ VISY 1997. 63–106.

⁷¹ ROSTOVITSEFF 1929 I. Taf. 25.5 és II. Taf. 58.3

⁷² PFUHL-MÖBIUS 1977–79. Nr. 1175.

⁷³ Kuzsinszky Bálint megjegyezte, hogy négykerékű kocsik közül a *reda*, – bár nem volt olyan kényelmes, fedett kocsi, mint a *carruca* – de több utas szállítására is alkalmas volt. KUZSINSZKY 1900. 63–64.

⁷⁴ VISY 1997. 46–47, 17, Nr. 59.

⁷⁵ KUZSINSZKY 1900. 63.

⁷⁶ Észak-Itália és az északi provinciák utazókocsijaira utalt SÁGI 1944–45, 214. és 1. jz. a további irodalommal.

⁷⁷ Erre a tevékenységre mutat, hogy a gorsiumi archaeozoológiai anyagban vadászkutya csontok is voltak. ld. BÖKÖNYI 1984.

⁷⁸ VISY 1977. 63–106.

⁷⁹ VISY 1997. 7–14, Nr. 1–11.

⁸⁰ MÓCSY 1959. V.ö. polgárjog adás

kodását követően, Hadrianus – feladva elődje hódító politikáját – a költséges háborúk után Italia felemelkedését a tartományok megerősítésében látta. Ezért városok alapításával igyekezett elérni a tartományok végleges megszervezését. A militarizált szolgálat is megváltozott Hadrianus és Antoninus Pius alatt.⁸¹ A kocsi-előállítás és az igavonó állatok tenyésztése kikerült a központi szervezés alól és a városokra terhelődött. A katonai futárszolgálat azonban továbbra is központi irányítás alatt maradt.

A bennszülöttek egy részének – akik már korábban is részt vettek a rómaiak oldalán ilyen szolgáltatásokban – jelentősen megnőtt, és így a helyiek látták el a tartomány futár-, postai-, teher- és kereskedelmi-, valamint személyszállítási szolgáltatásait.

A kocsiábrázolásos síremlékek nagyobb része Intercisából származik, amelyre korábbi dolgozatunkban már rámutattunk.⁸² A köemlékek késői időkben, szállítás útján kerültek ide Gorsium – Szabadbattyán – Csákvár körzetéből. Egyébként ezt igazolja az is, hogy az említett körzetben további hasonló emlékek kerültek elő.⁸³ A körzet települései fontosak lehetnek, amelyet alátámaszt, hogy megünnepelték Róma 900 éves fennállását. Az erre az alkalomra készült faragott domborműveken a trójai mondakörből vették a jeleneteket.⁸⁴ Az *ala Scubulorum*-ot nem véletlenül, hanem nagy előrelátással helyezték a rómaiak Gorsiumba,⁸⁵ fontos útkereszteződések csomópontjába (jó kapcsolódással északnyugat, de főleg dél felé) már Kr. u. 46 körül. Ez a csapat biztosította ugyanis az Aquincum környéki táborok utánpótlását.

Meg kell még említenünk, hogy az eltemetett díszkocsik fölé nagyobb sírépítményeket emeltek, vagy *aedicula* állt. Ezekre utaló faragványokból több is található Intercisában és az említett körzetben. Jellemző vonás, a Nor-Pannon szárnyasfibulás bennszülött nő ábrázolása az *aedicula* oldalán.⁸⁶ A hely jelentőségét a kocsi-sírokon kívül, a leletanyag más csoportjai is alátámasztják.

A pannoniai kocsiábrázolásos köemlékek elterjedésénél⁸⁷ két csoport rajzolódik ki: egy kisebb

a *boius*-ok lakta vidéken, Carnuntum és a Fertő-tó környékén, egy nagyobb pedig északkelet Pannoniában, a *civitas Erauiscorum* területén, Aquincum és körzetében sűrűsödve.⁸⁸ A két régió kapcsolatát már a névanyag feldolgozásánál is kimutatta a kutatás.⁸⁹

Úgy gondoljuk, hogy ennek a vitát kiváltó kapcsolatnak a megoldása a következőkben kísérhető nyomom.

Pannonia korai kereskedelmét Italia határozta meg. A közép-, és északitaliai áru Aquileián keresztül, a Borostyán-úton érkezett a tartomány nyugati vidékére. A provincia keleti részébe viszont elsősorban a Mursa-Sopianae útvonalon szállították áruikat a kereskedők. Az itáliai kereskedelemben már Nerva alatt történtek korlátozások,⁹⁰ majd a Traianus körüli időkben Gallia vette át Italia szerepét.⁹¹ Gallia provincia koracsászárkori felvirágzása és fejlődése biztosítéka volt annak, hogy teljes mértékben helyébe tudott lépni Itáliának. Galliát követően Germania is hasonló szerepet vállalhatott a Pannonia felé irányuló kereskedelemben. A könnyebb és olcsóbb szállítás érdekében, a galliai és a germaniai gyárak kiépítették a folyókhoz – így a Dunához is – kapcsolódó útjaikat, amelyen a különböző belső vámok kikerülésével vízi úton szállíthatták áruikat keletre. E dunai vízi út fontos állomása volt a Carnuntum, amely közvetlenül kapcsolódott a Borostyán úthoz is. Az átrakott árut így könnyen szállíthatták innen nyugat Pannoniába, Noricumba, vagy Észak-Itáliába egyaránt. Másik fontos állomáshely volt Aquincum, bár itt megváltozott a helyzet.

A limes úton való szállítást ugyan a katonaság felügyelte, ez mégis csak nehezen szolgálhatta volna a tartomány belsejének ellátását, vagy a

sírkövek, utalva arra, hogy a gazdagabb őslakosság körében általánosabb divat volt a halom emelésének szokása a Borostyán-út körzetében, míg Kelet-Pannoniában a halmok mellett a kocsiemlékek is megjelennek. Ez utóbbi régióban a kocsiábrázolásos sírkövek továbbra is a *civitas Erauiscorum* területére jellemzők csak.

⁸⁸ Megjegyzendő, hogy figyelemre méltók a kocsiemlékek és ábrázolások, elsősorban az Intercisa-Gorsium-Csákvár-Szabadbattyán által kijelölt területről. Már Hampel József felvetette, hogy valahol Székesfehérvár környékén lehetett egy központ, ahol az évenkénti vásárokról és közös vallási ünnepre összejöttek a bennszülöttek. Véleménye szerint nem véletlen, hogy a császárkorban ugyancsak itt létesült vallási központ, a galliai kelta központokhoz hasonlóan. HAMPEL 1892, 46, 48.

⁸⁹ MARQUARDT 1881; KORNEMANN 1960.

⁹⁰ MARQUARDT 1881; KORNEMANN 1960.

⁹¹ Erre utalnak a különböző bronzok, a dél- és középgalliai terra sigillaták is, amelyek fokozatosan kiszorítják a piacról a Po-vidéki árut.

⁸¹ MARQUARDT 1881. 560.

⁸² BARKÓCZI 1984.

⁸³ FITZ 1976.

⁸⁴ BARKÓCZI 1984.

⁸⁵ FITZ 1972, 42–43.

⁸⁶ ERDÉLYI 1954.

⁸⁷ Visy Zsolt közreadott elterjedési térképén az egyes kocsi típusokat is jelezte (VISY 1997, Taf. B.) Palágyi Szilvia térképén a kocsiábrázolásos sírkövek mellett feltüntette a halomsírokat és kocsiemlékeket is. (PALÁGYI 1981, Abb. 23.) Jól látszik, hogy a halomsírok és a kocsiemlékek lényegesen nagyobb területen terjedtek el, mint a kocsiábrázolásos

még délebbre való szállítást. Ezért alakult ki Aquincum mellett az utak keresztezésénél fekvő Gorsium–Csákvár–Szabadbattyán központ, ahonnan a Szekszárd–Pécs–Mursa útvonal sokkal jobban szolgálhatta a déli irányú kapcsolatokat. Ennek köszönhetően, kereskedelmi, később pedig ipari központ alakulhatott ki a körzetben. Sőt az sem kizárt, hogy nyugati kereskedők lerakatokat létesítettek a körzetben, akár több helyen is. A térség mezőgazdasági termeléséről sem feledkezhetünk meg, hisz a katonaság ellátása és az Italiába irányuló szállítás elsőrendű fontosságú volt.

A népesség több helyről származott. Nagy Tibor szerint valószínűleg galliai volt az az *L. Valerius Italus*, aki Aquincumban Neptunusnak, a vizek (így a folyók) istenének oltárt állított.⁹² Említhetjük még Aquincumban az egyik feliraton szereplő, kölni *conventus* jelenlétét is.⁹³ A névanyag alapján – ami már korábban is nyomon követhető volt, hogy a Fertő-tó vidékéről is megjelentek itt lakosok,⁹⁴ akik új szokásokat, és a kőfaragásban új motívumokat hoztak magukkal. A síremlékeken gyakran megjelenő ülő nő alakja például a galliai-germániai eredetű motívum.⁹⁵ A nők fején több fajta turbán is megfigyelhető. A Fertő-tó vidéki szörmekalap egyik változatát láthatjuk *Aicca* Sárísápról származó sírkövén⁹⁶ vagy *Albinus* Környéről származó síremlékén.⁹⁷ *Flavia Usaia* sem nevezné magát *eravisca*-nak, ha itt mindenki *eraviscus* lett volna.⁹⁸ (3. kép 10)

A népkveredésre utalhatnak az ábrázolások viseleti elemei illetve az előkerült leletek, amelyek között megtalálhatók az ebben a körzetben kiala-

kult szárnyas fibulák és a pátkai aranylemezes, áttört díszű fibula és annak nagyobb változatai.⁹⁹ Ez olyan divattá vált később, hogy gyakorlatilag kiszorította az eredeti, szárnyas fibulás bennszülött kapcsolótűket. Egy időben mindenki ezt vésette a sírkövekre, akkor is, ha ilyen nem volt a birtokában. Ezek mellett megtalálható a csokor fibula,¹⁰⁰ a cikáda,¹⁰¹ és a horgony fibula is az ábrázolásokon. A fentiek jelzik, hogy a bennszülött, helyi kialakulású fibulák és a helyidegen, a többi dunai tartományban is előforduló ruhakapcsoló tűk, valamint a nyugati tartományokból származó fibulák egyaránt elterjednek. Ez utóbbiak nagyobb részének gyártását a helyi műhelyek is átvették.

A fentiekben kívülről gyárthattak még a körzetben lószerszámot és kocsi-veretet is. Erre a veretek sokféleségéből is következtethetünk.¹⁰² Meg kell még említeni, hogy *Ressatus* síremléken a nőalak kétfülű, feltehetően bronzedényt tart, a nő mellett látható férfi kezében kalapácsot fog. (2. kép 5)

A fémművesség mellett szövőüzemnek is működnie kellett valahol – mint amilyeneket Toulon mellett vagy Britanniában találtak.¹⁰³ Sehol máshol a tartományban nem került elő ugyanis annyi guzsallyal a kezében ábrázolt nő, mint ebben a körzetben. A *Veriuga*¹⁰⁴ és *Flavia Usaia* síremléken ábrázolt nőalak két guzsalyt is tart. (3. kép 10).

Pannonia említett körzete fontos és eleven életű helyé nőtte ki magát, amelyet a markomann-quad háborúk utáni dinamikus újraindulása is jelez. Továbbélés nélkül e terület nem érthette volna el virágkorát a harmadik század első felére.¹⁰⁵

⁹² NAGY T. 1975.

⁹³ NAGY T. 1975.

⁹⁴ MÓCSY 1959.

⁹⁵ A *boius* és *eraviscus* terület kocsia-brázolásos sírköveinek eltérő vonásai miatt gondolt Sági Károly arra, hogy a Lajta-vidéki síremlékeken a galliai motívumok vándorlása fedezhető fel. SÁGI 1944–45, 216.

⁹⁶ RIU 3, Nr. 768.

⁹⁷ RIU 3, Nr. 675.

⁹⁸ Legutóbb: VISY 1997, 46–47, 172. Nr. 59.

⁹⁹ PATEK 1942.

¹⁰⁰ CSONTOS 1999.

¹⁰¹ NAGY M. 1993. 354.

¹⁰² SELLYE 1940, U.ő. 1941.

¹⁰³ ROSTOVITZEFF 1929.

¹⁰⁴ RIU 5, Nr. 1762., 222, 381.

¹⁰⁵ FITZ 1976.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1935 • ALFÖLDI András: Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia. In: Gli Studi romani nel mondo 2. Bologna, 1935.
- BARKÓCZI 1946–48 • BARKÓCZI László: Két lósír Brigetióból. (Deux tombes de cheval à Brigetio) ArchÉrt 3. új folyam 7–8–9. (1946–48), p. 176–182.
- BARKÓCZI 1983 • BARKÓCZI László: Angaben der Steinmetzarbeit der Trajanszeit in Gorsium und Intercisa. AlbaRegia 20. (1980) [1983], p. 57–66.
- BARKÓCZI 1984 • BARKÓCZI László: Az intercisai mitologikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása. ArchÉrt. (1984), p. 170–193.
- BÖKÖNYI 1984 • BÖKÖNYI Sándor: Animal husbandry and hunting in Tác–Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia. Bp., 1984.
- CSONTOS 1999 • CSONTOS, Katalin: Pannonian Plated Brooches. Antaeus 24. (1999), p. 157–168.
- CSONTOS 2004 • CSONTOS, Katalin: Kocsiábrázolás egy szentendrei sírkövön. StCom 28. (2004), p. 261–263.
- ERDÉLYI 1954 • ERDÉLYI, Gizella: Katalog der Steinkdenkmäler. In: Intercisa 1. (ArchHung 33.), Bp., 1954. p. 277–332.
- FITZ 1972 • FITZ Jenő: The Excavations in Gorsium. ActaArchHung 24. (1972), p. 3–52.
- FITZ 1976 • FITZ Jenő: Gorsium. Székesfehérvár, 1976.
- GAUL 1889 • GAUL K.: Ókori kocsik helyreállítása a somodori sírlelet alapján. ArchÉrt 9. (1889), p. 193–205.
- GAUL 1890 • GAUL K.: Ókori kocsik helyreállítása. ArchÉrt 10. (1890), p. 97–126.
- GOSTAR 1952 • GOSTAR, N.: Vamile Daciei. Studii și cercetări de Istorie veche 2/2. (1951), p. 165–181.
- HAMPEL 1892 • HAMPEL J.: Az eraviscus nép és emlékei. BudRég 4. (1892), p. 31–72.
- HARL 1993 • HARL, O.: Die Stellung der Frau bei den Einheimischen Stämmen Nordpannoniens. Eine sozial- und kunstgeschichtliche Studie. BudRég 30. (1993), p. 7–37.
- HEKLER 1912 • HEKLER Antal: Kőemlékek Dunapenteléről. ArchÉrt 33. (1912), p. 232–233.
- KISS 1989 • KISS A.: Das römische Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Korn. Baranya). Mit einem Anhang von S. Bökönyi: Die Pferdeskelette des römischen Wagengrabes von Kozármisleny. RégFüz 2./25. Bp., 1989.
- KORNEMANN 1960 • KORNEMANN, E.: PWRE Suppl. 22. (1960), p. 988–1014.
- KUZSINSZKY 1894 • KUZSINSZKY B.: Az Aquincumi Múzeum és kőemlékei az építészeti részek kihagyásával. BudRég 5. (1897), p. 95–164.
- KUZSINSZKY 1900 • KUZSINSZKY B.: Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumból. BudRég 7. (1900), p. 3–66.
- LAKATOS 1964–65 • LAKATOS P.: Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung. MFMÉ 1964–1965. p. 65–81.
- MARÓTI 2003 • MARÓTI Éva: Szentendre – Ulcisia Castra – római kori kőemlékei. In: A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága kiállítási katalógusai. 2. Szentendre, 2003.
- MARQUARDT 1881 • MARQUARDT, J.: Römische Staatverwaltung. Leipzig, 1881.
- MÓCSY 1959 • MÓCSY András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp., 1959.
- NAGY M. 1993 • NAGY Margit: Óbuda a népvándorlás korban. BudRég 30. (1993), p. 353–371.
- NAGY L. 1942 • NAGY Lajos: Az eraviscus kultúra emlékei Budapest környékén. In: Budapest története. 1. Szerk: Szendy K. Bp., 1942. p. 236–265.
- NAGY T. 1975 • NAGY Tibor: Római kor. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich L. Bp., 1975. p. 83–184.
- PALÁGYI 1981 • PALÁGYI, Sylvia: Die römischen Hügelgräber von Inota. AlbaRegia Ser. C. 19. (1979) [1981], p. 7–93.
- PATEK 1942 • PATEK, Erzsébet: Verbreitung und Herkunft der pannonischen Zwiebelformen. DissPann 2/19. Bp., 1942. p. 192. (ld. szárnyasfibulák)

- PFUHL-MÖBIUS 1977-79. • PFUHL, E. - MÖBIUS, H.: Die ostgriechischen Grabreliefs I-II. (1977-79)
 RADNÓTI-GABLER 1982 • RADNÓTI Aladár - GABLER Dénes: Rusovcei (Oroszvár) ásatások (1942-43.).
 CommArchHung 1982. p. 47-71.
 RIU 2 (Nr. 285-634) • BARKÓCZI, László - MÓCSY, András: Die römische Inschriften Ungarns. Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Bp., 1976.
 RIU 3 (Nr. 635-948) • BARKÓCZI, László - SOPRONI, Sándor: Die römischen Inschriften Ungarns. Brigetio Vorsetzung und die Limesstrecke am Donauknien. Budapest-Bonn, 1981.
 RIU 5 (Nr. 1051-1297) • FITZ Jenő: Die römischen Inschriften Ungarns. Intercisa. Bp., 1991.
 ROSTOVITZEFF 1929 • ROSTOVITZEFF, M.: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserzeit. I-II. Leipzig, 1929
 SÁGI 1944-45 • SÁGI Károly: Kocsiábrázolások Pannónia császárkori sepulchrális vonatkozású kőemlékein. (Rappresentazioni del carro sui monumenti sepolcrali della Pannonia imperiale.) ArchÉrt 5-6. (1944-45), p. 214-248.
 SCHEIBER 1983 • SCHEIBER Sándor: Jewish inscriptions in Hungary from the 3rd century to 1686. Budapest-Leiden, 1983.
 SEBESTYÉN 1926 • Cs. SEBESTYÉN Károly: A szegedi vár legrégebb története. Dolg 2. (1926), p. 144-154.
 SELLYE 1940 • SELLYE Ilona: A pannóniai áttört fémmunkák áttekintése. Übersicht der römischen durchbrochenen Metalarbeiten aus Pannonien. ArchÉrt 3/1. (1940), p. 237-245.
 SELLYE 1941 • SELLYE Ilona: A pannóniai áttört bronzok áttekintése. Vue d'ensemble des objets de bronze ajoures de Pannonie. ArchÉrt 3/2. (1941), p. 63-78.
 VISY 1997 • VISY, Zsolt: Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs, 1997.

BEMERKUNGEN ZU DEN WAGENDARSTELLUNGEN AUF DEN PANNONISCHEN STEINDENKMÄLERN

Im Aufsatz werden weitere Details zu den Wagendarstellungen auf den pannonischen Steindenkmälern, der militärische und bürgerliche Postwagendienst sowie der Personenverkehr innerhalb der Provinz, desweiteren das Zusammenleben der lokalen und römischen Glaubenswelt erörtert.

Das Pferd im mittleren Streifen des unteruchten Denkmals mag auf Kurierdienst hinweisen. Am häufigsten werden Wagen mit vier Rädern abgebildet. Weitere Darstellungen vom Pferdekurier finden wir u.a. in Szentendre, Intercisa, Herceghalom. Der Mann in der Mitte auf einem Fragment in Aquincum hält eine Peitsche in der Hand. Ein anderer auf einem Relief in Intercisa hat ebenso eine. Ein weiteres Grabstelefragment in Aquincum hängt ebenso mit Peitschen-Abbildungen zusammen, auf dem anstatt Figuren ein Rad mit Speichen dargestellt wird, das letztere mit Hinweis auf den Beruf des Verstorbenen. Auf den Reliefs grösserer Grabbauten (z.B. in Aquincum, Zsámbék, Tök, Csákvár, Intercisa, Érd) erscheinen die Kasten- und die Zwei-Räder-Wagen gleichzeitig.

Das Zusammenleben der Glaubenswelt der Einheimischen und der Römer illustrieren der Wagen, der Tripas und daneben die Figur in der Bekleidung der Eingeborenen. Die Wagen sorgten für den Verkehr innerhalb der Provinz, ihre Lenker waren die Männer mit Peitsche auf den Abbildungen. Darstellungen von Wagen sind bereits vor Traianus erschienen, nach dem Ausbau des Limes sind sie aber häufiger geworden. Wir kennen welche auch vom Gebiet von Boius, dort fehlen jedoch die Abbildungen der Kasten- oder Zwei-Räder Wagen. Ein grosser Teil der Wagendarstellungen kommt aus Intercisa. Über die begrabenen Prunkwagen hat man Grabbaute errichtet, darauf deuten mehrere, in Stein gemeißelte Abbildungen in Intercisa und in dem früher erwähnten Raum.

Bei der Verbreitung der Steindenkmäler mit Wagendarstellungen in Pannonia zeichnen sich zwei Gruppen ab: eine kleinere im Raum der Boien, in der Nähe von Carnuntum und des Fertő-Sees, und eine grössere im nordöstlichen Pannonien konzentriert, auf dem Gebiet des *civitas Eraviscorum*, Aquincum und Umgebung.

1. kép. 1. Pusztasomodor, Aturon sírköve; 2. Intercisa, Mulsus sírköve; 3. Intercisa, Lentinus sírköve.

4

5

6

7

2. kép. 4. Sirmium; 5. Szabadbattyán és Gorsium, Ressatus sírköve; 6. Intercisa, Demiuncus sírköve; 7. Aquincum.

8

9

10

11

3. kép. 8. Intercisa; 9. Aquincum; 10. Gorsium, Flavia Usaia síremléke; 11. Sárbogárd, Alsótöbörzsök-pusztá, Vindo sírköve, 12. Tatabánya, P. Ael. Dases sírköve.

4. kép. 13. Szentendre, Mesio sírköve; 14. Intercisa, Otiona és Resilla sírköve; 15. Szentendre, Tertio sírköve; 16. Herceghalom; 17. Csákvár.

18

19

20

21

22

5. kép. 18. Göttlesbrunn; 19. Szentendre; 20. Intercisa; 21. Teherszállító kocsi, Hispania; 22. Teherszállító kocsi (PFEHL-MÖBIUS 1977-79. 1136. nyomán).